

Što je otok bez muzeja?

Etnološka promišljanja o mogućim reprezentacijama šoltanske otočnosti

Etnografsko istraživanje provedeno na Šolti, otoku bez muzejske institucije, u razdoblju od 2007. do 2024. godine među različitim generacijama stanovništva ukazalo je, među ostalim, na potrebu za mjestom interpretacije vlastite kulture. Oslanjajući se na muzeološku teoriju koja naglašava ulogu muzeja u osnaživanju, pa čak i formiranju zajednica, u ovome su radu predložena, etnografskim istraživanjem mapirana, identitetski važna razdoblja i elementi šoltanske prošlosti i recentnoga doba, kao ideje za mjesta interpretacije u zamišljenoj baštinskoj ustanovi, te su predstavljene inicijative lokalne zajednice i stručnjaka posvećenih interpretaciji šoltanske kulturne baštine.

Ključne riječi: otok Šolta, prirodna i kulturna baština, turistički i društveni razvoj, reprezentacija identiteta zajednice, interpretacija kulture

ŠTO JE OTOK BEZ MUZEJA?

„Ponovna težnja za uspostavom prekinutoga kulturnog i društvenog kontinuiteta dolazi tek kada se spozna koliko je prekid s prošlošću osiromašio ukupnost života ugrozivši i sam ekonomski razvoj. Razdoblje afirmacije, uz pokretanje mnogih subjekata, zahtijevat će veliko ulaganje duhovnog rada, razvoj kritičke svijesti i materijalnih sredstava.“ (Šlosar et al. 2000: 350).

Ovom je mišlju započeto nekoliko članaka o neprofitnom građanskom udruženju Centra za održivi razvoj Ekoparka Pernat na otoku Cresu i Muzeju ovčarstva kao slijedniku aktivnosti Centra, napisanih u razdoblju od više od dvadeset godina. Svjedoči to o vizionarstvu i upornosti potrebnoj da se u malim sredinama, potkapacitiranim prije svega ljudskim potencijalom, a popratno i materijalnim sredstvima, pokrenu baštinski projekti te uspostave prostori u okviru kojih se sustavno prikuplja, reinterpreтира i podučava o elementima lokalne kulture. U ovom je slučaju to ponajprije bilo ovčarstvo, ali i čitav ekosistemski povezan spektar djelovanja Crešana na ruralnom području poluotoka Pernata. Iako su aktivnosti promišljanja održivoga razvoja započete 1999. osnivanjem Centra, sredinom 2008. krenuli su s aktivnostima koje su rezultirale muzejom. Najprije su postavili izložbu o tradicijskom ovčarstvu, nastavili s publikacijama, radionicama, dokumentarnim filmovima, Festivalom vune, ekološkim i socijalnim projektom *Vuna (ni)je otpad / Vuna koristan otpad* i slično (Šlosar 2023). Taj niz aktivnosti, koje su zapravo metodološki srodne konceptu muzeja zajednice (usp. Morales Lersch i Cuauthémoc Camarena 2010) te su provele aktivnu zaštitu i pridonijele djelomičnoj revitalizaciji naslijeđa, doveo je do stalnoga postava 2019. godine zahvaljujući donacijama creskih obitelji koje su prikupile i donirale / posudile brojne izloške za prikaz vitalne grane nekadašnjega gospodarstva Pernata. Pravno je ova inicijativa prošla put od druge nazvane Centar za održivi razvoj „Gerbin“ do trenutne udruge Ruralna otočna grupa – Muzej ovčarstva (ROG-MO), i primjer je inicijative nastanka mjesta arhiviranja znanja na prostoru gdje je identitet ugrožen (usp. Šola 2003), te je doprinio čuvanju znanja ove izrazito depopulirane sredine s „čvrstim identitetom otočne (creske, lubeničke) ruralnosti“ (Šlosar 2023: 141).

Ovakvih je inicijativa na hrvatskim otocima dosta, bilo da ih iniciraju sami otočani ili povratnici, privremeni stanovnici ili vikendaši. Iako ne uvijek s učinkovitim rezultatima kao na Cresu, ali dovoljno prisutnima da potvrde stvarnu potrebu otočnih zajednica za arhiviranjem, prenošenjem i reinterpretiranjem znanja vezanoga za život u prošlosti (Barešin et al. 2023, Damjanović i Matoković 2023, Dorotka i Plenković 2023, Dragojević Čosović 2023). U pozadini osnivanja otočnih muzeja nerijetko je barem jedna ovakva „kriza“ identiteta i entuzijastični odgovor pojedinca ili male zajednice te animacija sumješšana na aktivnost, doniranje i stvaranje znanja o sebi samima. O svemu je tome 2023. izdan važan prilog o hrvatskim otočnim muzejima kao tematsko izdanje časopisa *Informatica museologica*. Na osnovi prikaza povijesti i dojmjljive aktivnosti muzeja i zbirki na hrvatskim otocima, urednica Lada Dražin-Trbuljak (2023: 8) poentirala je u uvodniku s mišlju koju svesrdno podržavam: „Kako bi se iskoristili potencijali otoka te utjecalo na bolji i kreativniji život lokalnih zajednica u kojima djeluju, jednako koliko i na razvoj kulturnog turizma kao jednog od segmenta turističke industrije, bilo bi iznimno važno prepoznati upravo ulogu kulture, baštine i, pogotovo, muzeja i muzejskih profesionalaca na otocima“. Riječ je o tekstovima o muzejima na otocima Lošinju, Cresu, Brijunima, Hvaru, Braču, Korčuli i Murteru, interpretacijskim centrima na Zlarinu i poluotoku Pelješcu; o muzejima i zbirkama vjerskih zajednica na čak 28 lokacija na hrvatskim otocima te muzejima i zbirkama književne baštine. Na 50 naseljenih hrvatskih otoka osnovano je 16 muzeja i šest područnih muzejskih zbirki u skladu sa Zakonom o muzejima te osam muzeja koji nisu osnovani u skladu sa zakonom, kao i 15 interpretacijskih centara u kojima radi 47 stručnih i pomoćnih muzejskih djelatnika (ibid. 2023: 7-8). Prikaz rada navedenih muzejskih ustanova svjedoči o specifičnom okruženju otoka te o inzularnosti uvjeta rada pojedinih kustosa specifičnih usmjerenja, iznimnoj važnosti njihovog angažmana u suradnjama s lokalnim civilnim sektorom i zainteresiranim pojedincima s obzirom na to da su nerijetko jedina ili jedna od nekoliko kulturnih ustanova na otoku. Uočljiva je i dragocjenost čuvanja i reprodukcije znanja koja iščezavaju na otočnim

prostorima izloženima rapidnim društvenim i ekonomskim promjenama uslijed utjecaja turizma, demografskoga starenja i promjene gospodarske strukture.

U radu ću predstaviti inicijative čuvanja takvih znanja na otoku o kojem u ovom pregledu tematskoga broja nema priloga, jer je to otok bez muzeja, ali s brojnim inicijativama koje bi potencijalno mogle sazreti u njegovo osnivanje¹. Riječ je o otoku Šolti, srednjodalmatinskom otoku svega sat vremena trajektom udaljenome od Splita na kojem živi 1.975 stanovnika (prema popisu iz 2021.) u sedam otočnih naselja. Etnografsko istraživanje provedeno na otoku Šolti u razdoblju od 2007. do 2013. godine među različitim generacijama stanovništva ukazalo je, među ostalim, na potrebu za mjestom interpretacije vlastite kulture (Blagaić Bergman 2014), što je kao zaključak i potreba uvršteno i u Strategiju razvoja Općine Šolta do 2020. godine (2015). Kontinuirano etnografski prateći aktivnosti na otoku i nakon 2013. godine, kada sam dovršila istraživanje za potrebe doktorskoga rada, sudjelujući u primijenjenim projektima i u radu s lokalnom zajednicom, razvila sam dodatne uvide koje donosim u ovom radu. Šolta i dalje nema muzeja ni zavičajne zbirke, ali ima barem javno dostupan galerijski prostor iznad šoltanske knjižnice, u kompleksu nekadašnje Bratske kuće, u kojemu se prikazuje šoltanska baština koja u različitim aktivnostima komunicira s otočanima i posjetiteljima. Ovu činjenicu dio otočana vidi kao rezultat nedovoljno razvijene svijesti o vrijednosti i jedinstvenosti vlastite baštine te osjećaja nesigurnosti o postojanju nečega vrijednoga na Šolti. Iz toga slijedi, primjerice, neznanje otočnih stanovnika o posebnosti šoltanske tradicijske gradnje i jedinstvenoga krajolika, što je dalje vidljivo u neprilagođenim zahvatima na stambenim objektima i, ponekad nepotrebnom, rušenju suhozida. S druge strane, činjenica nepostojanja mjesta na kojemu bi se interpretirala kultura vlastita otoka neke Šoltane motivira na prikupljanje otočne baštine, arhiviranjem predmeta ili zapisivanjem sjećanja na otočni život u prošlosti.

Oslanjajući se na muzeološku teoriju koja naglašava ulogu muzeja u osnaživanju, pa čak i formiranju zajednica (Kelly 2006b, Ballesteros i Ramírez 2007, Vella i Cutajar 2017), predložiti ću u ovome radu etnografskim istraživanjem mapirana identitetski važna razdoblja i elemente šoltanske prošlosti i recentnoga doba kao ideje za mjesta interpretacije u zamišljenoj baštinskoj ustanovi te izložiti poznate mi inicijative lokalne zajednice i stručnjaka posvećenih interpretaciji šoltanske kulturne baštine. „Zajednica može nastati samo kroz zajedničko iskustvo i dijeljeno korištenje konteksta značenja. Ovi konteksti značenja oblikuju situacije u kojima sudionici stvaraju vrijednosti“ (Ballesteros i Ramírez 2007: 677-678). Muzejska baštinska ustanova promatrana je kao takav kontekst, sa svom sviješću o kustoskoj odgovornosti i društvenim implikacijama kreiranja baštine (usp. Crooke 2007, Kirshenblatt-Gimblett 2006).

Razmišljajući o Šolti, otočnim muzejima te dinamikama i polugama stvaranja zajednica, ilustrativnom mi se učinila analogija razvoja djeteta. Zdrav psihološki razvoj djeteta ponajprije se odvija u procesima zrcaljenja s majkom ili nekom drugom osobom u roditeljskoj ulozi. Pozitivne emocije potiču ponavljanje određenih radnji, a negativni i zabrinuti izrazi na roditeljskom licu signaliziraju djetetu što je poželjno promijeniti u ponašanju. Zrcaljenje tuge zbog udarca razvija suosjećanje prema sebi i drugima. Naivno bi bilo misliti da su zrcaljenja uvijek primjerena, naprotiv, neprimjerena zrcaljenja mogu izazvati puno štete. Najpogubnija je ipak, kažu stručnjaci,

1 Ovo je istraživanje provedeno u okviru projekta *Etnografije otočnosti – otočne baštine i okolišne budućnosti kao okosnice razvoja otočnih zajednica* (BAŠOTOK) koji je financiran iz Nacionalnoga plana oporavka i otpornosti 2021. – 2026. Next Generation EU (Programsko financiranje Instituta za etnologiju i folkloristiku, 2024.–2027. šifra projekta: 2011).

indiferentnost, nedostatak zrcaljenja ili pak nekonzistentnost u reakcijama. To može prouzročiti osjećaj nevidljivosti, nepostojanje sebe i jasne slike o sebi. Vlastiti identitet djeca grade kroz odnose i pripadanja koja se izražavaju zrcaljenjima. Zamislimo sada da je zajednica dijete, postoji iz nekog razloga, bilo zbog pripadanja istom geografskom prostoru, vrijednosnim ili spiritualnim opredjeljenjima i slično, a svoju zrelost i zdravi razvoj dostiže upravo u procesima reprezentacija sebe same koji se odvijaju kroz umjetničke, folklorne, političke i slične izraze svijesti o vlastitim karakteristikama, potrebama i u konačnici vizijama budućnosti. „Biti subjekt uključuje samospoznaju, a muzej zajednice je alat za zajednice kako bi izgradile kolektivne samospoznaje. Višestruki oblici sudjelovanja pridonose tom cilju; svi članovi zajednice koji su uključeni u muzej odabirom tema koje će proučavati, sudjelovanjem u radionicama usmene povijesti ili dizajna, intervjuiranjem, prikupljanjem predmeta, fotografiranjem ili drugim doprinosima, uče više o sebi, a istovremeno uče o zajednici kojoj pripadaju. Oni grade kolektivnu interpretaciju svoje stvarnosti i svoje povijesti“ (Morales Lersch i Cuauthémoc Camarena 2010:141). Vodi nas to i do čestih rasprava o vezi između muzeja, baštine i zajednice, pri čemu je „teško razlikovati koji vodi jedan od drugog – gradi li nasljeđe zajednicu ili zajednica gradi baštinu?“ (Crooke 2007: 1). I koja je tu uloga muzeja?

Etnografija života na otoku Šolti nekada, kao i u suvremenosti, ponukala me na razmišljanje o potpori koju muzejske institucije mogu pružiti određenoj zajednici, posebice u trenucima krize i promjena. Jedan od brojnih priloga o važnoj ulozi muzeja za održavanje zajednica studija je o malom muzeju osnovanom na Malti, koja se bavi doprinosom baštinskoga Muzeja Bir Mula ideji same zajednice o sebi samima (Vella i Cujatar 2017: 30-43). Osnovan 1997. kao rezultat privatne inicijative, taj muzej neovisan o gradskim i državnim fondacijama, strukturama i pravilnicima potaknuo je niz aktivnosti, prije svega edukativnih, koje su tijekom desetljeća rada pozitivno utjecale na samopercepciju navedene zajednice i pregovaranje stereotipne slike o vlastitim negativnim karakteristikama (ibid.). U tom smislu, a nastvljavajući s gornjom analogijom, šoltansku zajednicu kao zajednicu bez muzeja možemo promatrati kao dijete koje nema prilike za konzistentnim zrcaljenjem. Iako dijete može biti jako kreativno i inovativno, bez zreloga vodstva ono nema priliku bistriri što je uistinu važno, odlučujuće za njegovu budućnost, pa brojni talenti prolaze nevidljivi i nezabilježeni. Šoltanska je zajednica, po mojem uvidu, zajednica bez dovoljno znanja o sebi samoj, ponajprije o svojoj moći i snazi, ali i ranjivosti, posebice ekološkoj. Primjerice, nedovoljno je znanja o jedrilicama koje se sidre u šoltanskim uvalama i kratkoročno pune kasicu, ali ostavljaju nepopravljivi trag na morskome dnu uništavajući endemsku posidoniju (popularno zvanu lažina), travu koja ga prekriva i od esencijalne je važnosti za održavanje života u moru.

Tko treba primijetiti i pomoći u zrcaljenju zajednice? Ona sama sebi, ali svakako smo tu i mi etnolozi i kulturni antropolozi, ili, kako bih nas se usudila nazvati tijekom etnografskih poduhvata, svojevrsni *terapeuti zajednica*. Tko god je *zagustio* u etnografiju, da se poslužim Geertzovim nam omiljenim pridjevom vezanim za naš metodološki postupak, odnosno gusti opis karakterističan za kvalitativno etnografsko istraživanje (Geertz 1993), ima možda slična iskustva. Naime, gusti opisi zahtijevaju gusta iskustva, uranjanje u kontakte koji su više od sedmodnevnoga terenskog promatranja ili uskoga ciljanog fokusa na određeni element običaja i slično, tumačenje i šire razumijevanje konteksta. Tko može bolje kontinuirano poduzimati etnografska istraživanja, a onda i eventualno roditeljski njegovati zrcaljenje zajednice, od lokalnog etnologa, zaposlenoga po mogućnosti u javnoj neovisnoj ustanovi za kulturi – muzeju? U ovom tekstu predlažem

kuriranje šoltanske kulture u najširem smislu riječi kao prijedlog otočnoga muzeja za zajednicu. Do tog je prijedloga došlo tijekom višedesetljetnog kontakta sa zajednicom, što formalnog, što neformalnog.²

INICIJATIVE REPREZENTACIJA ŠOLTANSKE KULTURNE BAŠTINE

Institucionalna nastojanja osnivanja šoltanske zavičajne zbirke, a u budućnosti i muzeja, vežu se za kuću u kojoj je boravio Marko Marulić u Nečujmu i šezdesete godine 20. stoljeća, koliko sam uspjela rekonstruirati po studijskoj građi. Kasnije inicijative vezane su uglavnom za aktivnost Dinka Sule, lokalnoga stručnjaka za kulturnu i prirodnu baštinu Šolte, a najznačajnija od njih bila je izložba održana 1999. godine. Sljedeći značajniji poduhvat bio je znanstvenoistraživački projekt Instituta za etnologiju i folkloristiku koji je 2007. izrodio projekt *Šolta na dlanu* u suradnji s lokalnom samoupravom i udrugama. Tijekom sljedećih godina obnovljen je prostor Bratske kuće koji je ugostio brojne izložbe, a nastavljeno je i s interpretacijom kulturnih dobara otoka na otvorenom. Kontekst razvoja turizma najzaslužniji je posljednjih godina za rad zajednice na oblikovanju turističkih proizvoda na osnovi karakteristika lokalnih specifičnosti kulture, načina života, prehrane i drugog. Etnografska i povijesna građa svakako je najčešći izbor kada se kurira šoltanska kultura, ali ne i jedini. Posljednjih je godina u fokusu i bioraznolikost te kulturno-umjetnička aktivnost šoltanskih pojedinaca. U sljedećim ću paragrafima detaljnije prikazati o čemu je sve riječ.

Predstavit ću najprije inicijative i rezultate kulturno-turističkoga projekta iniciranog etnografskim istraživanjima u Institutu za etnologiju i folkloristiku te suradnju sa srodnim inicijativama prezentacija šoltanske baštine na otoku. Nadalje, prikazat ću izvore i inicijative lokalnih institucija, udruga i angažiranih pojedinaca koje su bile usmjerene na interpretaciju baštine, kao i recentnu usmjerenost na šoltansku baštinu aktivnostima u turizmu.

Na Institutu za etnologiju i folkloristiku pokrenut je 2007. godine inicijativom dr. sc. Zorice Vitez projekt *Tradicijska kultura, globalizacija i lokalne prakse* o tradicijskoj kulturi u suvremenosti. Segment projekta *Tradicijska kultura i kulturni turizam: otok Šolta* odnosio se na primjenu etnoloških istraživanja s ciljem obogaćenja turističke ponude na otoku Šolti u prezentaciji njezine tradicijske kulture, odnosno etnografske baštine, s pretpostavkom da će domaćim i stranim gostima biti zanimljivo saznati ponešto o negdašnjem i sadašnjem načinu života na otoku, o običajima i vjerovanjima, tradicijskom gospodarstvu i društvenom životu otočana (Vitez 2007:

---

2 Podrijetlom sam s otoka Šolte, po oba roditelja, iako mi je jedna baka bila iz Dalmatinske zagore, zvali su je Mare Vljajna, a meni su često govorili da sam išla baš na tu stranu obitelji po okretnosti plovidbe kroz život. Već je tu bilo naznaka određivanja otočana kao nedovoljno okretnih. „Vlaji su jednostavno presposobni“, čulo se u našoj obitelji. A što su onda otočani? Sjećam se da mi je *baba*, kako na Šolti od milja nazivamo bake, pričala kako je kad se udala došla u otočnu Maslinicu sa svojim drvenim namještajem i lijepim priborom za jelo, a cijela je obitelj moga *dide* još uvijek (50-ih godina 20. st.) jela iz jedne posude, siromaštvo je bilo veliko. S druge strane, sjećam se i jednog silaska iz maslinika s *babom* koja je na leđima nosila naramak sitnijih drva i krenula: „Sad kad kreneš u školu pa te učiteljica pita što si radila preko praznika, a ti joj reci kako si s *babom* bila čistiti masline, a sunce se spuštalo iza sedam malih otočića.“ Bio je to jedan od trenutaka odvajanja od narativa o teškome otočnom životu i dijeljenja gotovo filozofske prisutnosti i svijesti o ljepoti pastoralnoga otočnog krša. Meni je ostalo u sjećanju svjetlo toga trenutka, zalazak sunca i suhozidne gomile preko kojih smo silazile, otoci u horizontu i zadovoljstvo životom moje *babe*, barem u tom malom trenutku. Da je *baba* imala društvene mreže, možda bi uzela *selfi* s unukom i stavila: #ono kad te okupa zalazak sunca, a možda da je Šolta imala muzej stavila bi *tag* na njih i #gomilama predaka. Ovako je ta reprezentacija ostala u mojem sjećanju i nastavila mi opisivati vlastito otočno pripadanje iz kojega dalje gradim i ovaj tekst.

37). Jedan od ciljeva projekta bilo je i mijenjanje ustaljenih predodžbi Šoltana o turizmu, njihova viđenja sredine u kojoj žive te slike njihova otoka u očima posjetitelja (ibid.: 38). U tu svrhu projektom su predviđene aktivnosti koje su nastojale senzibilizirati lokalno stanovništvo za pitanja ugroženosti otočnoga krajolika i potrebu aktivnoga zalaganja za zaustavljanje devastacije i otklanjanje njezinih posljedica, posebice urušavanja tradicijskoga graditeljstva. Znanstvenici i stručnjaci okupljeni na projektu (Zorica Vitez, Aleksandra Muraj, Joško Čaleta, Vido Bagur i Marina Blagaić) bavili su se tradicijskim oblicima privređivanja (maslinarstvo, vinogradarstvo, ribolov, pomorstvo, proizvodnja vapna), društvenim životom (svetkovine, bratovštine, seoska uprava), iseljeništvom, folklorom (usmena književnost / priče i predaje, ples, glazba), crkvenim pučkim pjevanjem, tradicijskim graditeljstvom, prehranom i odijevanjem (nošnja). Jedna od tema koje su odabrane za predstavljanje mogućnosti kulturnoga turizma bilo je tradicijsko graditeljstvo te je 2007. godine održana izložba *Kultura i turizam: otok Šolta*, s primjerima dobre prakse očuvanja i obnove tradicijske kulture te s primjerima zanemarene i devastirane graditeljske baštine kao potencijala za razvoj. Iduće se godine održala izložba o šoltanskom pčelarstvu koja je potakla prikupljanje predmeta te osnivanje neformalne zbirke. Predmete je budućoj šoltanskoj etnografskoj zbirci donirala Filomena Cecić-Venjir, prikupio ju je Dinko Sule 2009. godine, a 2010. godine pohranjena je kod obitelji Tvrdić dok se ne uspostavi adekvatan prostor za postav.

Na otoku uočen entuzijazam oko razvitka cjelovitoga kulturno-turističkog projekta urodio je i održavanjem dvodnevna strateškog planiranja na kojemu je s predstavnicima lokalne samouprave, šoltanskim poduzetnicima i poljoprivrednicima, predstavnicima udruga i zainteresiranim pojedincima projekt dalje oblikovan. Činjenica da je osoba koja ne živi na otoku vodila to strateško planiranje bila je presudna za konstruktivan rad inače suprotstavljenih otočnih pojedinaca ili predstavnika različitih političkih opcija, ali postalo je jasno da njihove vizije razvoja nisu bitno različite, već se netrpeljivosti vuku iz nekih drugih obiteljskih i poslovnih razloga, nerijetko naslijeđenih od ranijih generacija. Također, postalo je jasno da komunikacija i otvaranje prostora za raspravu omogućuje kanaliziranje nakupljenih kampanilističkih naboja te da ih se djelomično ublažava upoznavanjem „druge strane“. Sustavan rad na okupljanju različitih glasova zajednice o društveno relevantnim pitanjima, bilo iz prošlosti ili sadašnjosti, nerijetko je uloga muzejskih institucija i popratnih aktivnosti izložaba.

Na šoltanskoj participacijskoj radionici ispostavilo se da lokalna zajednica prepoznaje tradicijski način života kao osnovu prezentacije života na Šolti te da u tijesnoj povezanosti poljoprivrede i turizma vide budućnost otoka. Kao tri osnovna brenda Šolte istaknuti su šoltanski med od ružmarina, vino od lokalne loze Dobričić i maslinovo ulje od sorte Levantinke. Izvornost i/ili specifičnost i dugovječnost ovih triju namirnica shvaćena je kao usporedna prednost otoka. Usvojena je ideja *Mali otok – nudimo ga cilog* te je razvijen projekt osmišljavanja i razvijanja kulturno-turističke staze koja obuhvaća cijeli otok pričajući o njegovoj prošlosti i sadašnjosti. Potražnja za ekološkim i autohtonim proizvodima prepoznata je kao prilika da se kvalitetno poljoprivredno zemljište i očuvan okoliš otoka iskoriste u svrhu takve proizvodnje te se time uspostavi održiv obrazac gospodarske upotrebe otočnog okoliša.³ Očuvan okoliš i bogata kulturno-povijesna baština otoka prepoznata je kao adut u formuliranju selektivnih oblika turizma: ekološkog, kulturnog, ruralnog, sportsko-rekreativnog, gastronomskog, nautičkog i drugih. „Turizam utječe i konstruira identitete, ali identiteti također konstruiraju ili opstruiraju turizam“

3 „Izveštaj s radionice definiranja zajedničke razvojne strategije i operativnog plana za otok Šoltu održane 11. i 12. ožujka 2010“. Mjesto pod suncem d.o.o.

(Ballesteros i Ramírez 2007: 685). Globalni trendovi razvijanja selektivnih oblika turizma dosegli su kroz ovaj projekt, ali i brojne programe nadležnih regionalnih i nacionalnih institucija i Šoltu, relativno turistički neiskorištenu za razliku od susjednih srednjodalmatinskih otoka i obližnje okolice Splita. Dobar je to bio trenutak za mapiranje potencijala za kulturni i ruralni turizam. Također, još je uvijek bilo „na vrijeme“ za odgovor lokalne zajednice na pritisak turizma i kreiranje željenog imidža. Sudionici su podijeljeni u grupe koje su se bavile okolišem, zajednicom i gospodarstvom te su zamoljeni da formuliraju strateške ciljeve svojega djelovanja. Problem nedostatka zajedništva i loših međuljudskih odnosa treba rješavati, zaključeno je uz navođenje moderatora, pobuđujući svijest o zajedničkom identitetu i interesima. U tu svrhu izražena je potreba za projektima poput društvenih prostora koji bi zadovoljili kulturne, zabavne i edukativne potrebe zajednice, kao i prostora podređenih potrebama mlađe populacije otočana.

Jedan od opipljivih rezultata kulturno-turistički je projekt nazvan *Šolta na dlanu* kojim su ciljevi raznih sektora objedinjeni te stavljeni u okvir održivoga razvoja kulturnog turizma. Projektom je mapirano više od 100 interpretativnih punktova od kojih su neki tijekom sljedećih godina i postavljeni, te preko 150 lokacija za postavljanje ručno izrađenih putokaza koji su postavljeni na otoku i koji navode na upoznavanje otoka starim težačkim putovima. Spoj je to prijedloga spomenutoga projekta Instituta, kao i paralelne inicijative četiriju neprofitnih civilnih organizacija na otoku Šolti koje su osmislile zajednički projekt pod nazivom *I putovi su baština* te time izrazili potrebu i spremnost za osmišljavanje tematskih šetnica po Šolti. U suradnji s lokalnom samoupravom i turističkom zajednicom, predstavnici Ekološko turističke udruge Šolta te udruga „Mala truba“, „Rusmarin“ i „Šoltanskih truda“ tijekom 2011. i 2012. postavili su na otoku interpretativne table za pojedine spomenike tradicijske i arhitektonske baštine te brojne ručno izrađene putokaze. Oni usmjeravaju otkrivanje otoka šetnjom poljoprivrednim i protupožarnim putovima te „pričaju priču“ o životu na otoku.

Interpretacijske table koje smo na Šolti postavili u okviru rada institutskoga projekta dijelom su bile vezane za spomeničku baštinu Grohota (Kula Slavić, crkva sv. Stjepana, lokacija biranja kneza), zatim teme vezane za šoltansku zajednicu (Bratovština sv. Stjepana u Grohotama, šoltanski iseljenici – postavljena u istoimenoj ulici, Prva školska zgrada, Zadrudni dom, Šoltanski glazbeni zbor Olinta, Hotel paron Luke Bezića), klasične teme tradicijske kulture (tradicijsko graditeljstvo), ali i teme iz recentnijeg vremena i suvremenosti (Dobrovoljno vatrogasno društvo Šolta, tvornica proizvodnje igračkaka Jugoplastike), te dvije table koje su se odnosile na šoltanske slikare naivce (Eugen Buktenica i Marin Kalajzić). Table su slikovno uglavnom koristile građu iz Dokumentacije Instituta za etnologiju i folkloristiku te privatne arhive Dinka Sule.

Drveni putokazi koji su po otoku postavljeni premrežili su ga putevima nekadašnjih težaka⁴. Sljedećih je godina ovaj projekt razvijan u sklopu rada Kulturno-informativnoga centra te su interpretirani još neki segmenti. Osobito je zanimljivo kako je u središnjem otočnom parku kod općinske zgrade prostor dan pjesništvu Vesne Parun, podrijetlom Šoltanke, koja je, iako nije tijekom života provela puno vremena na otoku, ipak poželjela baš na Šolti biti pokopana. Njezino je pjesništvo s prijevodom pjesama na engleski otisnuto na table koje su postavljene na istočni zid središnjega otočnog parka. Ovaj je projekt otvorio put stvaranju svojevrsnog eko-muzeja ili muzeja na otvorenom te svakako podignuo svijest o mogućnostima prijenosa znanja, ali i stvaranja narativa o sebi samima. Tabla koja je postavljena na tvornicu igračkaka Jugoplastike imala je otisnuta fotografiju tipske lopte kakva se proizvodila u tvornici, prigodno s likom Zagija

4 Putokaze je entuzijastično izveo pokojni Tonči Blagačić Buco.

na kojem je malim slovima pisalo *Yugoslavia*. Nekoliko mjeseci nakon postavljanja table taj je mali natpis izdubljen, više nije vidljiv. Ova intervencija upućuje nas na komunikativnost procesa baštinizacije i njegovu uistinu važnu ulogu u procesuiranju vlastite prošlosti, ali i sadašnjosti određene zajednice. Usporediv je ovaj proces s ulogom muzeja u reinterpretiranju odnosa zajednica prema prikupljenim predmetima u sadašnjosti ilustrirajući time što sadašnji naraštaji percipiraju o vlastitom identitetu i što smatraju važnim za pamćenje (usp. Antoš 2014).

Svi Šoltani s kojima sam razgovarala prepoznaju kao pozitivne i potrebne privatne i aktivističke inicijative prikupljanja građe vezane za tradicijsku kulturu, primjerice, zbirku Nikole Mateljana u Rogaču, zbirku Anka Vidan u Stomorskoj, izložbene djelatnosti voditeljice knjižnice Željke Alajbeg, aktivnosti članica udruge „Rusmarin“, kao i zapise Dinka Sule objavljivane u šoltansko-me godišnjaku *Baščina*. Posebice je dragocjena zbirka predmeta koju je priredio Dinko Sule i izložio u okviru izložbe *Gvozđ, lata i drivo mojega ditinstva* 1999. u otočnoj knjižnici (Gradska knjižnica Marka Marulića – Podružnica Grohote). Manji dio etnografskih predmeta koji su postavljeni na ovoj izložbi još čeka svoj prostor za stalni postav, dok je veći dio vraćen šoltanskim obiteljima koje ih čuvaju u svojim domaćinstvima. I autorica teksta o izložbi, knjižničarka i dugogodišnja posvećena arhivarka zavičajnoga znanja o Šolti, naglasila je još tada kako su sve te izložbe „dokaz naših korijena, a samo onaj tko zna svoje korijene, zna i tko je“ te predložila da u ime budućnosti Šoltani očuvaju svoju starinu osnutkom Zavičajnog muzeja Šolta (Alajbeg 1999: 42). Izvor podataka za brojne teme šoltanske prošlosti i sadašnjosti jest godišnjak *Baščina* urednika Dinka Sule koji izlazi od 1991. godine. Zamišljen je kao mjesto objavljivanja otočnih pjesničkih radova, ali je već od trećeg broja prerastao u godišnjak o šoltanskoj kulturi, kako tradicijskoj tako i suvremenoj, s priložima reportažnog i kroničarskog karaktera. Posljednjeg desetljeća *Baščina* je redovito uz kulturu posvećena i prirodnoj baštini otoka, donoseći znanje o šoltanskoj bioraznolikosti. U nedostatku mjesta interpretacije vlastite povijesti i kulture, Šoltanima je ovaj godišnjak jedino mjesto sustavnoga arhiviranja znanja o otoku. Također, sve što je o Šolti napisano pohranjuje se i u Zavičajnoj zbirci otočne knjižnice u Grohotama koja je ogranak Gradske knjižnice Marka Marulića u Splitu.

Jedna od aktivnosti reprezentacije lokalne baštine i njezina reinterpretiranja u suvremenosti vezana je za pučku pobožnost i djelovanje Bratovštine sv. Martina u Donjemu Selu. Iako više nemaju socioregulatornu funkciju, bratovštine na otoku i dalje promiču solidarnost i kršćanski nauk, ali uglavnom organizirajući kulturne manifestacije. Isticanje važnosti naslijeđene tradicije koju izražavaju svojim aktivnostima i u pravilnicima upućuje na autorefleksivnu i samointerpretativnu fazu u kojoj su se našle i otočne zajednice, uslijed sveopćega arhiviranja znanja i baštinizacije sjećanja koje karakterizira suvremeno društvo. U tom pogledu trenutno najaktivnija je Bratovština sv. Martina u Donjemu Selu. Jedna od aktivnosti bratovštine priključivanje je Europskom kulturnom itinereru sv. Martina koje je simbolički obilježeno postavljanjem stope sv. Martina na seosku bratsku kuću 2010. godine. Time je ovo malo šoltansko selo, koje trenutno broji manje od 100 stanovnika, uključeno u mrežu više od 150 lokaliteta diljem Europe koji su postavili istu takvu stopu i tablu. Inkorporiranost u sustav simboličnih veza osigurava vidljivost Šolte u tako nastaloj alternativnoj karti Europe.

Postavljanje stope sv. Martina na bratsku kuću 2010. godine potaknulo je članove bratovštine da kuću obnove, organiziraju šoltanske umjetnike da naslikaju i doniraju uratke na temu života sv. Martina, da se prisjete običaja koje je ova bratovština provodila u prošlosti, zapišu ih i prezentiraju (Blagaić 2010), da obnove zastavu Bratovštine, postave uz ovu tablu i tablu s informacijama o gradnji same bratske kuće te započnu s restauriranjem starih, rukom ispisanih pjesmarica

crkvenih pučkih pjevača. I ovo je ilustrativan primjer utjecaja globalnih procesa na malu seosku zajednicu. Oni, međutim, ne bi na ovakav način bili prisutni da u samoj zajednici nije postojalo živo sjećanje na suživot po pravilima bratimljenja.

U Grohotama je također obnovljena Bratska kuća, nekada u vlasništvu Bratovštine sv. Stjepana Prvomučenika, a sada javni prostor u vlasništvu Općine Šolta. U tom je kompleksu uređen galerijski prostor, otočna knjižnica i mali prikaz drvenoga turnja za obradu grožđa.

Potreba za osnivanjem lokalnoga muzeja pokrenula se i tijekom 2023. godine nanovo na Šolti u okviru djelovanja udruge Bratovština sv. Nikole u Maslinici, gdje je provedena obnova i prenamjena nekadašnjega prostora bratske kuće u galerijski prostor. Iako jako mali prostor, ta je galerija važna jer je postala jedan od rijetkih javnih društvenih prostora u rapidno turistificiranom naselju Maslinici. Tijekom kolovoza 2023. otvorena je izložba *Kako se živjelo u Maslinici – prema osnivanju zavičajne otočne zbirke* na kojoj je osim panoa sa stručnim tekstovima o povijesti Maslinice i same bratovštine izložena i etnografska zbirka koju većinom čine predmeti koje su prikupili pok. Mirjana Blagaić i Tihomir Glavurčić, a tijekom postavljanja izložbe stanovnici toga nekadašnjeg ribarskoga mjesta iz svojih su konoba donosili predmete vezane za nekadašnju osnovnu granu gospodarstva te dodatno objašnjavali i pričali sjećanja o nekadašnjem životu. I na tom je primjeru bilo evidentno kako zajednica toga malog mjesta, koje odavno ne gradi svoju egzistenciju oko ribarstva i pomorstva, i dalje gradi svoj identitet kroz zajedničku percepciju vlastite baštine, a time grade i osjećaj pripadanja zajednici. Potvrđuje to i percepciju turizma kao konteksta komuniciranja identitetskih dimenzija zajednice (usp. Urry 1990).

Tijekom 2024. godine provedene su dodatne aktivnosti koje su valorizirale šoltansku kulturnu baštinu na tragu navedenih primjera. U okviru rada Turističke zajednice Općine Šolta osmišljene su i označene tri tematske staze: *Staza vode i života* koja vodi kroz sela u unutrašnjosti i po šoltanskom polju, *Staza Vele Straže* po Gornjem Selu i do najviše točke otoka Vela Straža te *Staza otvorenih pogleda* koja vodi po naselju Maslinici i okolici. Kretanje po stazama usmjeravano je simbolom sove Čuvite po kojoj su Splitsani najprije u pejorativnom, a kasnije u simpatičnom tonu zvali Šoltane Čuvitarima.

Također, ove je godine započeta obnova zaštićenoga kulturnog dobra u vlasništvu Općine Šolta u Nečujmu koje ima važnost ponajviše zbog svoje memorijalne vrijednosti vezane za boravak Marka Marulića na otoku Šolti. Buduća namjena Kuće Marka Marulića bit će interpretacijski centar s ciljem predstavljanja značajnoga kulturnog naslijeđa o životu i djelu oca hrvatske književnosti. Slični projekti interpretacijskih centara pripremaju se u okviru rada Kulturnoga informativnog centra Općine Šolta, a vezani su za interpretaciju proizvodnje maslinovog ulja na Šolti te osnivanje Spomen-sobe Vesne Parun u sklopu djelovanja općinske knjižnice.

Osobito je dojmljiv autorski projekt jedne od lokalnih vodičica koja je osmislila prezentaciju otočnoga života kroz život žene: *Otočanka – storytelling o životu na otoku*. Na to ju je ponajprije potakla inicijativa odozgo, odnosno natječaj Splitsko-dalmatinske županije za razvijanje priča kao dijela turističke ponude. Nakon provedenoga istraživanja literature o Šolti, od znanstvenih članaka do proze i poezije svojih suotočana, razgovora sa ženama u vlastitoj obitelji, posebice sa svojom bakom, vodičica Sandra Marie Vrandečić predstavila je tako na ljeto 2024. prvu kostimiranu interpretacijsku šetnju na otoku: *Šoltanka – jedan život na otoku* (Promo 2024). Šoltanka s početka 20. stoljeća u odjeći kakva se na otoku nosila u to vrijeme izazvala je toplu recepciju kod lokalnoga stanovništva, posebice kod žena koje su i same rekle da su naučile stvari o vlastitom otoku koje nisu znale. O razlozima osmišljavanja svoje živopisne i atraktivne kostimirane

interpretacijske šetnje autorica Sandra Marie Vrandečić kaže da su sve industrijske revolucije i tehnološki napredak doveli do drastičnih promjena u civilizacijskom smislu i da nam se sve to prebrzo odigralo pred očima, pa je njena namjera ovom pričom pobuditi svijest kod posjetitelja, ali i domaćih pripadnika mlađih generacija o potrebi očuvanja okoliša. U šetnji reflektira o kontekstu života, o vremenu i prostoru ograničenih resursa, odnosno o korištenju isključivo prirodnih resursa koje je čovjek koristio tako što ih je oplemenjivao svojim dvjema rukama i prirodnim materijalima i bio usko povezan s prirodom i okolišem u kojem živi. „Svi moji otočani starijih generacija, pjesnici, književnici i kroničari tog minulog doba, bili su mi velika pomoć i inspiracija. Sve to sam kroz svoju Šoltanku dovela ponovno u život, prošlost u sadašnjost.“

Prikazane inicijative heterogene su u svojim načinima i odabirima elemenata šoltanske kulture, ali homogene u namjeri i potrebi razvijanja znanja o ovoj maloju otočnoj zajednici. Bilo da je riječ o kontekstu znanstvenoga projekta koji se provodi izvan samog otoka ili projekta razvijanog u okviru obiteljskih gospodarstava i razvijanja turističke ponude, propituje se život Šoltana u kontekstu otočnog okoliša (Promo 2024.).

ZAKLJUČNE REFLEKSIJE O REPREZENTACIJAMA ŠOLTANSKE OTOČNOSTI

U radu su prikazane inicijative šoltanske zajednice na otoku, ali i izvan otoka, usmjerene na bilježenje, reprezentaciju i revitalizaciju znanja specifično vezanih za lokalni otočni način života u prošlosti i sadašnjosti. Ukazuju one na potrebu da se dalje razrade načini na koje otok Šolta može artikulirati i komunicirati svoju jedinstvenu otočnost, što je važno ne samo za njegov turistički razvoj, nego i za ukupan društveni razvoj. Jačanje lokalnoga identiteta i valorizacija kulturne te prirodne baštine otoka Šolte u kontekstu intenzivne kulturne i ekonomske globalizacije odvija se kao prirodan odgovor zajednice. Ovo bi se sustavno moglo poduprijeti osnivanjem muzeja, zavičajne zbirke ili kulturnoga centra koji bi mogao postati aktivnim činiteljem osnaživanja lokalne zajednice (usp. Blagaić Bergman 2014).

Shvaćajući kulturu kao sveukupan način života, a baštinu kao odabrane elemente kojima određena zajednica priča priču o sebi, za predstavljeni otok odgovarao bi koncept muzeja u kojemu bi se naglasila činjenica otočnosti odnosno specifičnost šoltanske kulture s obzirom na činjenicu okruženosti morem, ali i na povijesno utemeljene i suvremene strategije preživljavanja i življenja na otoku. Otočnost pritom razumijevam kao rezultat iskustava i praksi stanovnika, pri čemu svaki otok oblikuje vlastite otočnosti (usp. Vannini i Taggart 2012, Blagaić Bergman 2014). Na osnovi svega navedenoga te istraživanja provedenoga na Šolti tijekom proteklih gotovo dvadeset godina izdvajaju se sljedeće teme kao ključne točke priče o šoltanskoj otočnosti: kamen i ruke – otočna preživljavanja od ilirskih gradina do suhozidnih gomila, vapnenica i *gustirni*; voda i odnos sa specifičnostima otočnog okoliša; djetinjstvo i školovanje na otoku; bratovštine i njihova socioregulativna uloga u prošlosti; iseljavanje i otočne mobilnosti; industrija na otoku i emancipacija žena; šoltanski slikari naivci; odnos Šolte s obližnjim kopnom, posebice Splitom; otok u suvremenosti – nostalgичno mjesto pripadanja i povratka, otok u budućnosti – okolišne promjene.

Smatram da bi se stručnom prezentacijom gore nanizanih tema, temeljenom na suvremenom shvaćanju muzejske djelatnosti, moglo primjetno utjecati na razvijanje pozitivnoga stava stanovništva prema vlastitoj povijesti i životu na Šolti uopće, koji danas mnogi vide prije u negativnom nego u pozitivnom ozračju. Jačanje samosvijesti lokalnoga stanovništva na više se razina

odražava i na odabir te razvoj gospodarskih djelatnosti. Razumijevajući muzeje kao pomoć u gradnji zajednice izražavanjem i reprezentacijama identiteta zajednice sa svim svojim različitoštim (usp. Crooke 2007), šoltanski otočni muzej ima potencijal mjesta razvijanja solidarnosti i empatije (usp. Nikolić Đerić 2023) te izražavanja potreba i nada različitih pripadnika zajednice. Reflektirajući o učincima rada muzeja zajednica, Kelly zaključuje da će muzeji napokon „imati prilike utjecati, izazivati, a ponekad i mijenjati način razmišljanja posjetitelja, nadahnjujući ih da poduzmu akciju rješavanja velikih pitanja i budu informiraniji građani u sve globaliziranijem svijetu“ (Kelly 2006a). Upravo su ovo i postigle prikazane inicijative interpretiranja šoltanske kulture, podižući svijest o mogućim smjerovima vlastite otočne budućnosti, a u daljnjem objedinjavanju tih napora nužno je oformiti krovnu instituciju sa stručnjacima kakve šoltanska arheološka, etnografska, prirodna i druga baština treba, mjesto na kojem će Šoltani promišljati sebe, susretati se sa sobom i pregovarati o budućnosti. Spominjanje međuovisnosti temporalnosti u smislu pozivanja za prošlošću u sadašnjosti u ime budućnosti nerijetko služi za političku demagogiju, dok su navedene prakse na otoku Šolti i narativi autora i njihovih recipijenata potvrdili koliko je to uistinu važno za život malih, demografski ugroženih zajednica pod velikim pritiskom turizma. Reflektirati o prošlosti i sadašnjosti u ime budućnosti potreba je svakog čovjeka i zajednice, a kontekst muzeja kao javne infrastrukture Šoltanima bi omogućio suradnju i podršku struke.

LITERATURA I IZVORI

- ALAJBEG, Željka. 1999. „Izložba Gvozd, lata i drivo mojega dinstva.“ *Baščina* 6: 41-43.
- ANTOŠ, Zvezdana. 2014. „Skupljanje sadašnjosti u etnografskim muzejima“. *Etnološka istraživanja* 18/19: 115-127, <https://hrcak.srce.hr/133475> (pristup 28.5.2024.).
- BALLESTEROS, Esteban Ruiz i Macarena Hernández RAMÍREZ. 2007. „Identity and community - reflections on the development of mining heritage tourism in Southern Spain“. *Tourism Management* 28/3: 677-687, <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2006.03.001> (pristup 20.8.2024.).
- BAREŠIN, Sandra, BILIĆ, Mirela i Kate ŠIKIĆ ČUBRIĆ. 2023. „Muzej betinske drvene brodogradnje – sinergija struke i lokalne zajednice“. *Informatica Museologica* 54: 130-137, <https://hrcak.srce.hr/318892> (pristup 25.9.2024.).
- BLAGAIĆ BERGMAN, Marina. 2014. „Živjeti na otoku: etnološki i kulturnoantropološki doprinos otočnim studijima na primjeru otoka Šolte“. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- BLAGAIĆ, Vinko. 2010. „Martinje 2009. god. u Donjem Selu.“ *Baščina* 19: 65-70, <https://www.solta.hr/php/wsCommon/wsGetDocument.php?f=5c91fe373f29b.pdf> (pristup 2.4.2024.).
- BORAK, Katija, BRACANOVIĆ, Joško i Nikoleta BRACANOVIĆ. 2023. „Niko Duboković, osnivač Muzeja hvarske baštine i njegova muzeološka vizija otoka Hvara“. *Informatica Museologica* 54: 60-65, <https://hrcak.srce.hr/318884> (pristup 20.6.2024.).
- CROOKE, Elizabeth. 2007. *Museums and community: ideas, issues and challenges*. New York: Routledge.
- DAMJANOVIĆ, Jasna i Andrea MATOKOVIĆ. 2023. „Novo doba bračkih muzeja?“. *Informatica Museologica* 54: 73-90, <https://hrcak.srce.hr/318886> (pristup 21.8.2024.).
- DOROTKA, Duje i Marija PLENKOVIĆ. 2023. „O muzejskoj djelatnosti na otoku: Muzej općine Jelsa“. *Informatica Museologica* 54: 66-72, <https://hrcak.srce.hr/318885> (pristup 25.7.2024.).

- DRAGOJEVIĆ ČOSOVIĆ, Rada. 2023. „Djelovanje inicijative za promicanje pomorske baštine Vele Luke u suradnji s Centrom za kulturu Vela Luka“. *Informatica Museologica* 54: 126-129, <https://hrcak.srce.hr/318891> (pristup 23.4.2024.).
- DRAŽIN-TRBULJAK. 2023. „Muzeji na otocima“. *Informatica museologica* 54: 6-9, <https://hrcak.srce.hr/clanak/460773> (pristup 23.4.2024.).
- GEERTZ, Clifford. 1993. „Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture“. U: *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. London: Fontana, str. 3-30.
- KELLY, Lynda. 2006a. „Measuring the impact of museums on their communities: the role of the 21st century museum“. U: *New Roles and Missions of Museums: Proceedings of the 2006 INTERCOM Symposium, Taipei, Taiwan*. Y.-Y. Lai, ur. Taipei: ICOM-INTERCOM, str. 25-34, <https://publications.australian.museum/measuring-the-impact-of-museums-on-their-local-community/> (pristup 25.9.2024.).
- KELLY, Lynda. 2006b. „Museums as sources of information and learning: the decision making process“. *Open Museum Journal* 8: [1-24], https://web.archive.org/awa/20061031225019mp_/http://pandora.nla.gov.au/pan/10293/20061101-0000/www.amol.org.au/omj/volume8/docs/kelly-paper.pdf (pristup 22.4.2024.).
- KIRSHENBLATT-GIMBLETT, Barbara. 2006. „World heritage and cultural economics“. U: *Museum frictions: public cultures/global transformations*. I. Karp, C. A. Kratz, L. Szwaja i T. Ybarra-Frausto, ur. New York, USA: Duke University Press, str. 161-202, <https://doi.org/10.1515/9780822388296-011> (pristup 22.8.2024.).
- MORALES LERSCH, Teresa i Ocampo CUAUHTÉMOC CAMARENA. 2010. „The community museum: a space for the exercise of communal power“. *Sociomuseology* 38: 135-152, <https://revistas.ulusofona.pt/index.php/cadernosociomuseologia/article/view/1664> (pristup 10.7.2024.).
- NIKOLIĆ ĐERIĆ, Tamara. 2023. „Što publika osjeća? Izložbe kao pokretači empatije i otopenosti: stajalište temeljeno na kvalitativnoj evaluaciji“. *Etnološka istraživanja* 28: 9-19, <https://doi.org/10.32458/ei.28.1> (pristup 1.6.2024.).
- OPĆINA ŠOLTA. 2015. *Strategija razvoja Općine Šolta do 2020*. Split: Urbos, <https://www.solta.hr/php/wsCommon/wsGetDocument.php?f=5cbf03da329aa.pdf> (pristup 10.8.2024.).
- PROMO. 2024. „Projekt Šoltanka – jedan život na otoku“, *Jutarnji list*, 4. rujna, <https://www.jutarnji.hr/promo/projekt-soltanka-jedan-zivot-na-otoku-15498819> (pristup 10.9.2024.).
- ŠLOSAR, Mario, VEJVODA, Marijan i Ivan RAGUZIN. 2000. „Ekopark Pernat na otoku Cresu - revitalizacijska zona“. *Pomorski zbornik* 38/1: 349-364, <https://hrcak.srce.hr/53010> (pristup 15.9.2024.).
- ŠLOSAR, Mario. 2023. „Muzej ovčarstva u Lubenicama – hommage ovci“. *Informatica museologica* 54: 138-141, <https://hrcak.srce.hr/file/460789> (pristup 16.9.2024.).
- ŠOLA, Tomislav. 2003. *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji: prema kibernetičkom muzeju*. Zagreb: Hrvatski nacionalni komitet ICOM.
- URRY, John. 1990. *The tourist gaze: leisure and travel in contemporary societies*. London: Sage.
- VANNINI, Phillip i Jonathan TAGGART. 2012. „Doing islandness: a non-representational approach to an island's sense of place“. *Cultural Geographies* 20/2: 225-242, <https://www.jstor.org/stable/44289605> (pristup 15.5.2024.).
- VELLA, John i Josann CUTAJAR. 2017. „Small museums and identity in socially deprived areas“ U: *Museums and innovations*. Z. Antoš, A. B. Fromm i V. Golding, ur. Cambridge Scholars Publishing, str. 30-43.
- VITEZ, Zorica. 2007. „Tradicijaska kultura i kulturni turizam: otok Šolta“. *Baščina* 14: 37-45.